

УДК 911.3

Пилипенко І.О.

Систематика периферій у суспільній географії

У роботі узагальнено сучасні підходи до визначення понять центр, центральність, периферія, периферійність. Запропонована полікритеріальна систематика периферій у суспільній географії.

Ключові слова: географічний простір, суспільно-географічна периферія, систематика.

Пилипенко И.О. Систематика периферий в социальной географии. В работе обобщены современные подходы к определению понятий центр, центральность, периферия, периферийность. Предложена поликритериальная систематика периферий в общественной географии.

Ключевые слова: географическое пространство, общественно-географическая периферия, систематика.

Pilipenko I.O. Systematization of peripheries in public geography. In article are considered the modern approaches to determinations centre, periphery. Polycriterial scheme to categorizations periphery in social-economic geography it is offered.

Keywords: geographical space, socially-geographical periphery, systematics.

Постановка проблеми. Характерною ознакою сучасного суспільно-географічного простору є множина економіко-географічних, соціально-географічних, політико-географічних, навіть ментальних і культурних форм організації суспільства, що відображається у виникненні унікальних геопросторових поєднань найрізноманітніших об'єктів, процесів, явищ в системі «природа-населення-господарство». Актуальність дослідження периферії як елементу геопростору та периферійності, як властивості, явища впливає з необхідності більш глибокого дослідження геопросторової неоднорідності організації суспільства.

Незважаючи на наявність регіонів різних форм, типів, видів, масштабів, їх центрально-периферійна будова в багатьох випадках відзначається спільними рисами, ознаками, проблемами. У суспільній географії основним об'єктом дослідження зазвичай є центр і центральність (місця, події, явища, процесу тощо). Хоча традиційно (і, мабуть, вірно) вважати, що більший вплив на суспільний розвиток мають центри, разом з тим, периферійних регіонів за площею, кількістю більше і вони різноманітніші за своїми типами, видами, геопросторовими масштабами. Відповідно, периферія як складний і неоднозначний об'єкт дослідження потребує окремої уваги. Недостатня теоретико-методологічна розробленість цього питання у вітчизняній суспільній географії ставить окреме завдання дослідження – проведення систематики периферій та периферійності.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Вивчення таких парних категорій як «периферія–центр», «периферійність–центральність», «ядро–оточення» в суспільній географії наявне з початку розвитку самої науки. Моделі типу «центр–периферія» зустрічаємо практично у всіх базових концепціях та теоріях, які описують розвиток процесів господарського освоєння території, рівні економічного, соціального розвитку, територіальну організацію суспільства загалом. Проте до сьогодні є різні погляди на теорію периферії та периферійності, що спираються як на класичні, традиційні, так і на модернові теоретичні погляди.

Найбільш масштабні дослідження, присвячені аналізу понять і термінів, що зустрічаються у понятійно-концептуальному полі системи «центр–периферія» містяться у роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників [1-3, 5 тощо].

Як у вітчизняній, так і зарубіжній суспільній географії поряд з достатньо

повно розробленою теорією центричної будови об'єктів та явищ, все ж більшу увагу приділено центрам та їх характерним рисам розвитку і розміщення, а окремого напрямку – теорії периферії та периферійності досі не сформувалось, хоча динамічність суспільно-географічного простору викликає необхідність вивчення різних форм та типів суспільно-географічних периферій від локального до глобального масштабу.

Це визначило **мету даного дослідження** – провести теоретичну систематизацію периферій для обґрунтування подальших емпіричних досліджень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна наука в той чи інший спосіб систематизує множину досліджуваних нею об'єктів і явищ. Сама наука є певною мірою систематизованим знанням. Наукова систематизація має велике значення як в теорії, так і в практиці суспільно-географічних досліджень. Вона дозволяє прослідкувати у досліджуваних явищах певний порядок, підсумовувати знання про їх подібність і відмінність і разом з тим полегшувати процес вивчення складних об'єктів, дає можливість швидше виявити їх внутрішні закономірності.

Усвідомлення необхідності дослідження суспільно-географічних периферій спрямовує на розробку систематики периферій у суспільній географії. Аналіз літературних, електронних джерел суспільно-географічної, політичної, соціально-економічної інформації демонструє не тільки багатозначність у трактуванні понять центр, периферія, периферійність, але і відсутність їх однозначної систематики.

Відомий вітчизняний дослідник центризму та центричності в географії Шевченко В.О. (2006) визначає периферію як найбільш віддалені від центру місця (точки), завдяки яким власне центр і є центром. Співвідношення «центр—периферія» характеризує такими властивостями [5, с. 86-87]:

1) Існування периферії визначає можливість знаходження центру і навпаки. Центри і периферії можуть знаходитись (визначатись, обчислюватись) як умовні (поза конкретною просторовою визначеністю), або як точні (місцеположення представлено у вигляді просторових координат, точних описових прив'язок, у візуальній формі тощо).

2) Вивчення сутності явища центральності свідчить про певну генетичну спорідненість центрів і відповідних периферій, що може існувати у трьох формах:

– Тимчасова визначеність. Яскравий приклад – під час орієнтування на місцевості людина перебуває в уявному (тимчасовому) центрі території (Світу). Такою ж невизначеною і тимчасовою є й периферія – видноколо (горизонт), тобто уявна колова лінія;

– Умовна визначеність. Такі форми характерні для реального і пошукового (концептуального) центризму – центр визначається спонтанно, цілеспрямовано не закріплюється у просторі, тому й відповідна периферія розмита і не чітко визначена, наприклад, центральна частина держави і віддалені населені пункти; центр міста та його околиці тощо;

– Абсолютна визначеність. Ця форма генетичної спорідненості проявляється відносно центру і периферії у випадку, коли вони визначаються на основі точних досліджень (математичних розрахунків тощо).

3) Характерною властивістю співвідношення «центр – периферія» є відносна центральність і центрів і периферійних точок. Ця властивість є атрибутом центрів і периферій, відтак її можна сформулювати наступним чином: усякий центр з певних точок зору перетворюється на периферію і навпаки. Земля як планета здається кожному з нас центром Всесвіту, особливо, в момент розгляду

зоряного неба. Але споглядання фотозображення зоряного неба з сузір'ями, які видно у приполярних широтах і отриманого за певних обставин, наочно переконує, що ми знаходимось на периферії Всесвіту.

Периферію як місце (точку території) у роботі [5, с. 87] запропоновано класифікувати за наступними ознаками: чіткості місцеположення (абсолютні і розмиті або відносні периферії); наочності існування (зафіксовані і не зафіксовані); територіальної репрезентативності (однобічні, тобто такі, що представляють лише одну територію; двобічні – представляють дві території; відповідно – трибічні тощо).

Абсолютною запропоновано вважати периферію, яку можна визначити за певними специфічними ознаками: периферію материка – за береговою лінією; периферію держави – за смугою прикордонних стовпчиків тощо. Поняття розмитої або відносної периферії виникає при невизначеності її положення відносно центру. Яскравий приклад – побутове її розуміння: «Та десь там, на периферії», тобто невизначено, але далеко від центру.

Ознака наочності існування периферії пов'язана із символічними знаками, пам'ятниками тощо, які фіксують місцеположення периферійних точок. Специфічними символічними знаками можна вважати прикордонні стовпи, які закріплюють крайні (периферійні) точки кожної держави. Уданому випадку – це також зафіксована периферія.

Територіальна репрезентативність периферій виявляється при їх розгляді відносно територій, яку вони представляють. Щонайменше (і найчастіше) периферія може представляти одну певну територію, наприклад, берегова лінія (або одна її точка – мис) представляє лише одну територію (материк). Хоча одночасно ця берегова лінія представляє і певну морську акваторію. З огляду на те, що, у даному випадку, периферія належить до двох різнорідних площ (суходіл і вода), таку периферію можна вважати умовно однобічною. Очевидно, що абсолютно однобічних периферій не може існувати. Цілком логічно периферії, які належать до декількох територій, називати двобічними, трибічними тощо.

Підкреслимо, що розуміння периферії та периферійності як антиподу центру в даному випадку є, на наш погляд, дещо звуженим. Суспільно-географічне розуміння периферії передбачає не просто геометричну визначеність її розміщення, меж (тобто певну метризацію), але і характеристику сутності її формування, етапності розвитку, компонентного складу, генези і т.д.

В контексті дослідження ролі центру та периферії у регіональному розвитку О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, О.І. Трейвіш (1991), аналізуючи територіальну структуру Європи і здійснюючи наскрізне районування, виділяють в її межах субрегіони з різними рівнями територіальної концентрації, характером і динамікою економічного розвитку, глибиною територіального поділу праці.

В їх роботі [1] визначено три основних ієрархічні типи районів (центральні, напівпериферійні й периферійні) з підтипами. У якості критеріїв при цьому обрано загальний рівень економічного розвитку, ступінь участі в територіальному поділі праці й, що особливо важливо, відношення до інноваційного процесу. Кожний із макротипів включає кілька основних підтипів залежно від історико-генетичних і сучасних особливостей їхньої функціональної структури. У підсумку маємо таку систематику центрів, напівпериферій і периферій [1, с. 75-77]:

I. *Центральні райони*, у тому числі:

1. Багатофункціональні райони столичного типу із провідною роллю четвертинного сектора й наявністю особливо специфічних столичних, тобто політико-ідеологічних і культурно-консолідуєчих, функцій. Як правило, це райони, що сформувалися навколо провідних історичних ядер урбанізації, що існували ще в стародавності або в середньовіччі. Успішно проходячи через всі етапи індустріального розвитку, вони пристосовувалися до самих різних умов, і в результаті в них сформувалася диверсифікована структура промисловості з перевагою верхніх поверхів і галузей науково-технічного прогресу (НТП). Райони столичного типу звичайно мають чітку ієрархічну просторову структуру (центральне місто–субурбія з малими й середніми центрами – зовнішня периферія) і дуже високу щільність економічної діяльності.

2. Високоурбанізовані центральні райони з диверсифікованою структурою господарства й домінуванням галузей НТП, що наближаються щодо цього до структури столичних районів, але з більше вираженою перевагою промислових функцій. Генетично й морфологічно вони мають багато загального зі столичними районами, однак їхній вплив, як правило, слабкіший й обмежений в основному рамками національних границь.

II. *Напівпериферійні райони*, в тому числі:

1. Старопромислові райони зі змішаною, хоча й слабо диверсифікованою структурою економіки, зі сполученням традиційних галузей легкої й важкої промисловості. Будучи першими у своїх країнах вогнищами індустріалізації (у класичним варіанті – з домінуванням текстильної й супутніх їй галузей 1-го циклу), вони згодом переживали періоди депресії та підйому. Зв'язки з машинобудівними, хімічними й іншими виробництвами, виділяли з безлічі їхніх дрібних центрів окремі районоутворюючі.

2. Старопромислові райони, що також сформувалися в часи першої промислової революції, з перевагою галузей важкої індустрії й слабо диверсифікованою економікою. Це райони з поліцентричною територіальною структурою басейнового типу. Більшість із них внаслідок недонасиченості галузями останніх двох циклів розвитку економіки перебувають у стані стагнації або кризи (у тому числі екологічної), і лише деякі сьогодні здатні до трансформації господарства на новій основі з використанням традицій і історичного досвіду індустріального розвитку.

3. Райони й вогнища старої індустріалізації, що виникли на базі традиційних регіональних (адміністративно-торговельних) центрів або напівкустарних гнізд і куштів. Всі вони так чи інакше пройшли період занепаду, а потім відродження, особливо на основі галузей 4-го й 5-го циклів, що вимагають високої інфраструктурної й інформаційної підготовленості території.

4. Райони порівняно нової індустріалізації з високими темпами зростання виробництва й населення, переважно на базі галузей 3-го й 4-го циклів, і з досить різною історичною підосною – від класичної сільської до міської адміністративно-торговельної.

5. Ареали, спеціалізовані в останні роки на науково-рекреаційних функціях, у минулому звичайно або сільські, або дрібноміські, розташовані в курортних місцях або на периферії великих центральних районів. Це одна з динамічно зростаючих категорій районів, що піднялися на хвилі нового, постіндустріального етапу економічного розвитку внаслідок свого екологічного й соціально-культурного потенціалу.

III. *Периферійні райони*, у тому числі:

1. Розвинені аграрні з переважанням інтенсивного сільського господарства, що дає вагому частину продовольства у своїх країнах.

2. Відсталі аграрні з переважанням малотоварних господарств, екстенсивного землекористування при високій зайнятості в сільському господарстві й у супутніх сферах, а в ряді випадків і в базових галузях промисловості (видобуток сировини, металургія, нафтопереробка), зосереджених у нечисленних індустріальних центрах.

3. Райони тривалого ресурсного освоєння з вогнищами важкої промисловості, зі сформованою (найчастіше середньоміською) системою розселення.

4. Райони нового ресурсного освоєння з низькою щільністю населення й окремими ареалами гірничодобувної й лісової промисловості, гідроенергетики, звичайно на тлі традиційних північних промислів.

Запропонована типологічна схема, як і будь-яка інша, звичайно, умовна, але підкреслимо, що незважаючи на високий рівень розробленості, вона придатна для систематики центрів та периферій лише конкретної частини геопростору – території Європи. Разом з тим, існує певна потреба в узагальненій схемі систематики периферій за цілою низкою ознак, критеріїв – за геопросторовими масштабами, механізмами утворення, компонентним складом тощо.

Наше розуміння центру та периферії дозволяє дати такі визначення [4]:

Суспільно-географічна периферія – це частина суспільного простору, в межах якої швидкість суспільно-географічних процесів мінімальна або їх вектор не співпадає з вектором розвитку ядер суспільного життя. Додамо, що до таких ядер відносяться перш за все великі та середні міста.

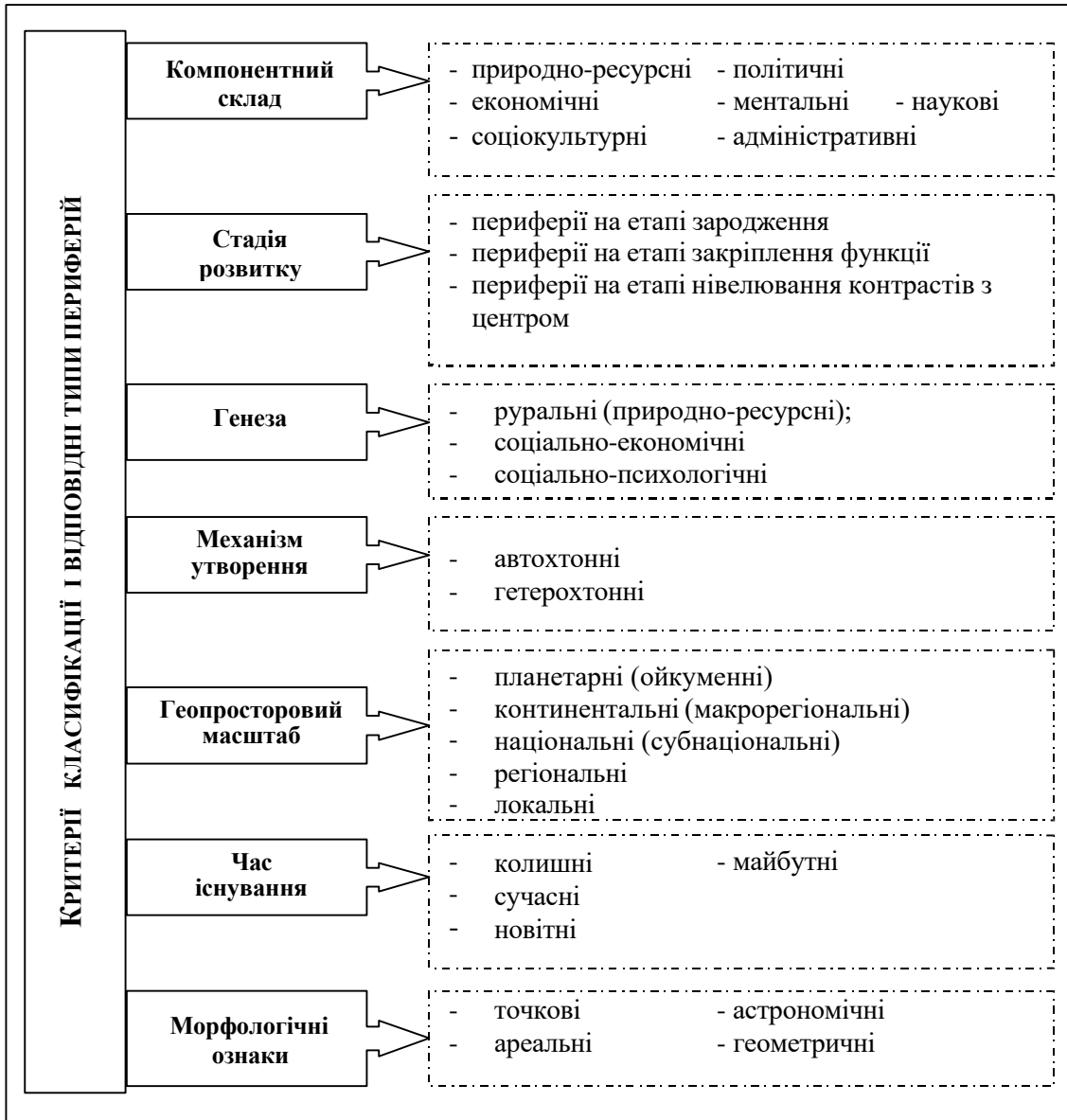
Натомість, суспільно-географічний центр розуміється як частина суспільно-географічного регіону, яка має функціональні зв'язки зі своєю базою розвитку (перш за все, периферією) і, на відміну від інших частин регіону, виділяється суспільною атрактивністю, високою концентрацією суспільних процесів і явищ, які постійно ускладнюються. Крім того, важливою властивістю Центру є відповідність його ознак спеціалізованим відрізняючим рисам (ознакам) геотаксонів або геосистем об'єктивного чи суб'єктивного характеру.

Узагальнюючи наявний досвід дослідження периферії як елементу геопростору (та периферійності як властивості), вважаємо за доцільне розширити та доповнити наявну систематику цього складного та неоднозначного суспільно-географічного явища (рис. 1).

Отже, хоча найчастіше зміст відносин «центр-периферія» пов'язується з нерівномірністю розподілу по території функцій управління й відтворення інновацій, але в узагальненому вигляді мова йде про внутрішньодержавні контрасти будь-якого походження, адже кожне явище й кожний процес мають свої центр і периферію, зумовлені або рівнем розвитку явища (більше розвинутий центр і менш розвинена периферія), або місцем його походження (центр як місце зародження явища, «донор», периферія як «акцептор»).

Акцентуємо, що, як правило, периферійність як властивість певної території є багатоаспектним явищем, оскільки у будь-якій периферії бачимо різні прояви і причини стагнації окремих суспільно-географічних процесів.

До основних характеристик суспільно-географічних периферій, які ми узагальнили на основі аналізу літературних джерел, експертних опитувань, можна віднести:

Рис. 1. Систематика периферій у суспільній географії.

– в історичному аспекті периферії розуміються як території, які перебувають між великими державоутворюючими ядрами й історично відчувають вплив з різних сторін, або території, що займають віддалені окраїнні землі;

– з точки зору управлінської діяльності периферії є суб'єктами політичних, адміністративних економічних процесів, що підпорядковуються і спрямовуються центром;

– у контексті економічного розвитку периферії представляють собою ареали геопростору депресивного розвитку – економічного, інфраструктурного, соціального тощо;

– природно-ресурсний аспект периферійного розвитку виявляє орієнтацію на виробництво сировини, а в сфері трудових ресурсів явною є низька кваліфікація місцевої робочої сили;

– з точки зору геополітичних поглядів периферійні регіони фактично є територіями «внутрішнього колоніалізму» (а у попередні роки і «зовнішнього колоніалізму»);

– в сфері інноваційного розвитку і поширення новацій периферії є територіями, які сприймають інновації (як правило, із запізненням), або «відривають» їх від центру;

– у природно-екологічному розумінні до периферій відносять території з явними природно-ресурсними обмеженнями інтенсивної суспільної життєдіяльності або території, які відзначає екстремальність природно-ресурсних складових.

Висновки. В суспільній географії основним об'єктом дослідження зазвичай є центр і центральність (місця, події, явища, процесу тощо). Периферія є складним та неоднозначним об'єктом дослідження і потребує окремої уваги, оскільки периферійні регіони є за площею, кількістю населенні іноді більше центрів і є власне матеріальною основою розвитку центру.

Сучасні концепції «Центр–периферія» у якості основного об'єкту дослідження розглядають центр та інші явища під впливом «центроєгоїстичних позицій», що акцентує необхідність дослідження периферії як особливого елемента геопростору. Запропонована систематика периферій може стати основою (точкою відліку) для різнопланового і різноаспектного дослідження периферій різної генези, масштабу та інших ознак.

1. Грицай О.В. Центр и периферия в региональном развитии / О.В. Грицай, Г.В. Иоффе, А.Й. Трейвиш. – М.: Наука, 1991. – 168с.
2. Дністрянський М. Периферійність соціального розвитку віддалених депресивних районів України як чинник електоральної активності населення / М. Дністрянський // Вісник Львівського ун-ту: Серія географічна. – Львів, 2007. – Вип. 34. – С.83-89.
3. Каганский В. Центр–Провинция–Периферия–Граница / Владимир Каганский // Русский Журнал (Обзоры) – 2004. Режим доступа до джерела: www.russ.ru/culture/20041026_kag.html.
4. Пилипенко І. О. Роль центру та периферії у формуванні внутрішньорегіональної територіальної диференціації (на прикладі Херсонської області) // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2009. – Вип.10 (20). – С. 56-59.
5. Шевченко В.О. Центризм та центричність в географії / В.О.Шевченко. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 160 с.